

Препринт статті із збірника *Княжа доба. Історія і культура*, 2. Львів 2008.

ДО ІСТОРІЇ ТИТУЛАТУРИ ВОЛОДАРІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ*

Я. Ісаєвич

I

Існує така закономірність: титули монархів часто, якщо не найчастіше, запозичуються з-за кордону, з мов інших, ніж мова основного населення країни. Іншомовне слово, етимологія якого непрозора, має ту перевагу, що не пов'язує статус володаря з будь-чим повсякденним, виділяє його з оточення. Загадковість титулу – один з аспектів сакралізації образу монарха. Прагнення підкреслити специфіку функцій незвичністю назви впливає на вибір найменувань не лише монархів, але й посадових осіб різних рівнів, особливо найвищих, у всіх державах, в тому числі і з республіканським устроєм. Ще однією закономірністю є тенденція через якийсь час міняти вживані титули на інші, що сприймаються як престижніші. З другого боку, зазвичай на якомусь етапі відбувається остаточне усталення титулу, перетворення його в неодмінний атрибут даної держави, складову частину шанованої традиції. Відроджені або й новостворені держави нерідко впроваджують давню номенклатуру інституцій та їхніх керівників, щоб засвідчити цим тяглість історичного процесу.

Як відомо, широко поширене у слов'янських мовах слово *князь* германського походження (ймовірно, від готського *kuniggs*). У той же час ряд джерел засвідчують, що київські князі спершу (в IX – на початку X ст.) користувалися також тюркським титулом гаган або каган (*rex chaganus vocabulo* в Бертинських анналах, *khaqan-Rus* у Ібн Русте, найменування Володимира Святославича і Ярослава Мудрого “каганами” у

* Перший варіант цієї статті було опубліковано англійською мовою: On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies*, Summer-Winter 2004. vol. 29, № 1-2. s. 219-244. Дякую Тетяні Вілкул і Ярославові Книшу за їхні зауваження й поради.

“Слові о законі і благодаті” митрополита Іларіона та ін.). Існує думка, що прийняття цього терміна від хозарів мало підкреслити здобуття незалежності від хозарського кагана¹. Хоч у володарів великих кочових об’єднань ще раніше, ніж у хозарів, вживалася така сама назва володаря, запозичення її від “чистих” кочовиків вважається мало ймовірним². Збереження титулу *каган* після падіння хозарського каганату і прийняття Руссю християнства могло, як припускають, означати невизнання залежності від Візантії.

Втім, на Русі життя терміна каган (гакан) було порівняно нетривалим. Назвою володаря в Київській державі і князівствах, на які вона поділилася, надовго залишилося слово *князь*. Цей титул був самодостатнім і не потребував посилення: характерно, що грецьке слово βασιλεύς перекладалось як цар (*царь*) при титулуванні конкретного монарха і як *князь*, якщо йшлося про абстрактне поняття володаря³. Всупереч поширеним раніше поглядам істориків⁴ найменування *великий князь* спершу не було постійним титулом. Слово “великий” вживалося для прославлення князя (особливо після його смерті), могло також означати “старший”, “давній”. Узвичаєним стало називання князя великим після його смерті, як це було у Візантії щодо недавно померлих імператорів. Анджей Поппе висловив погляд, що форму *великий князь* як обов’язковий і головний елемент офіційної титулатури впровадив Всеволод Юрійович владимиро-суздальський (“Всеволод Велике Гніздо”) в кінці XII ст.⁵ Натомість Олексій Толочко вказує, що предикат “великий” щодо Всеволода запозичений Лаврентіївським літописом з т.зв. Переяславського зводу, укладеного вже після смерті цього князя. Єдиним володарем, якого його придворний літописець ще за життя називав

¹ Артамонов М.И. *История хазар*. Ленинград 1962, с.366.

² Новосельцев А.П. К вопросу о древнейшем титуле русского князя. *История СССР*, 1982, № 1.

³ Головкин О.Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. Київ 1990, с.42-52; Його ж. *Князь Роман Мстиславович*. Київ 2001, с.212.

⁴ Stöckl G. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*. 5, München 1954, s. 108.

⁵ Poppe A. O tytule wielkoksieążym na Rusi. *Przegląd Historyczny*, 1984, t.75, z.3, s.430-431.

“великим князем”, був Рюрик Ростиславич київський⁶. Як доводить той же дослідник, такі визначення відображали реальне старшинство князів, виявом чого було володіння столичним містом і пов’язаним з ним уділом. Спершу йшлося лише про великих князів київських, пізніше і про головних князів земель, до складу яких входили князівства, підпорядковані великому князю. Обґрунтовано цим дослідником і тезу, що нема підстав стверджувати ранню інституціоналізацію великокнязівського титулу, як через брак джерельних звісток, так і у зв’язку з властивою ранньосередньовічній добі відсутністю чіткості й регулярності правових термінів та найменувань інститутів⁷. Наприклад, важко пояснити, чому “смоленський князь” початку XII ст., названий на печатці “великим архонтом” (μεγας αρχων), тоді як, наприклад, Всеволод Ярославич і його син Володимир Мономах, на їхніх печатках просто “архонтами”⁸.

У Галицько-Волинському літописі неодноразово називають великим князем Романа Мстиславовича, а його дружину “княгинею великою Романовою”. Це, очевидно, пов’язане з тим, що Роман володів Києвом і Київщиною⁹. Оскільки щодо них ці титули вживано лише після смерті Романа і лише в Галицько-Волинському літописі, І. Крип’якевич поставив питання, чи так себе називав сам Роман¹⁰. Але Роман фігурує як великий князь і в приписуваному новгородському архієпископові Антонію описі подорожі 1200 р. до Константинополя¹¹. Його дружина була зна-на як “велика княгиня Романова” і за її життя¹². А. Поппе доказом тривкого входження великокнязівського титулу до титулатури

⁶ Толочко А.П. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. Киев 1902, с.131.

⁷ Там само, с.129, 136.

⁸ Див.: Ведюшкин И.В. “Русь” и “Русская земля” в Повести временных лет и летописных статьях второй трети XIII в. *Древнейшие государства Восточной Европы, 1992–1993*. Москва 1995, с.108. (з покликом на працю В.Л.Яніна “Актовые печати Древней Руси XI–XV в.”, 1970, ч.1).

⁹ Толочко А.П. *Князь..*, с.134.

¹⁰ Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. 2-е вид. Львів 1999, с.149.

¹¹ Книга Паломник. Сказания мест святых во Царьграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 году. *Православный палестинский сборник*. Санкт-Петербург 1899, вып.3, с.19.

¹² *Галицько-Волинський літопис*. Дослідження. Текст. Коментар. Ред. М.Ф.Котляр, Київ 2002 (далі *ГВЛ*), с.83, 84.

Всеволода Юрійовича вважав саме те, що в літописі з'явилися згадки про велику княгиню. Натомість щодо вдови Романа цей автор пише, що “недостить ясно”, чи її титул є відображенням титулу чоловіка, чи свідченням її авторитету як регентки¹³.

Згадуючи його могутність через чотири десятиріччя після смерті Романа Мстиславовича, літописець підкреслював, що він “бѣ царь в Руской земли”¹⁴. В цьому випадку, як і в інших, раніших і пізніших, визначення *цар* теж не було елементом офіційної титулатури¹⁵. Щодо Романа і ряду інших князів застосовувалось і окреслення “самодержець” або “самовластець”. Це, як переконливо показав той же О. Толочко, означало, що князь не мав співправителів¹⁶. Але й це слово вживалося спершу лише в описових текстах, використання цієї кальки з грецького *αυτοκράτωρ* як титулу на початку документів зафіксовано пізно. Очевидно, з руських джерел потрапило це слово до україномовних грамот польського короля Казимира III 1361 р. (*мы кроль Казимир краковскои землѣ... господарь и дѣдичь вѣчныхъ землямъ тымъ самодръжець*) і Володислава Опольського 1377 р. (*мы князь... землямъ тымъ самодержець*). В україномовній грамоті 1392–1393 рр. господар Молдови найменованій *великий самодержявнѣи... гнѣ ю Романъ восвода*¹⁷. Наведені тут титули не були, однак, усталеними, той самий володар міг називати себе по-різному.

У західних латиномовних наративних і актових джерелах князі усієї Київської Русі та пізніших окремих князівств часто фігурують як “королі” (*reges*)¹⁸. Це спершу не мало якогось

¹³ Poppe A. O tytule..., с.433, примітка 48.

¹⁴ ГВЛ, с.109.

¹⁵ Vodoff W. Remarques sur la valeur du terme ‘tsar’ appliqué aux princes russes avant le milieu du XV siècle. *Oxford Slavonic Papers*, 1978, vol.10, pp.1-41. Рос. переклад статті В. Водова: “Замечания о значении титула ‘царь’ применительно к русским князьям в эпоху до середины XV в.”. *Из истории русской культуры*. Москва 2002, т.2, кн.1, с.506-542.

¹⁶ Толочко А.П. Князь..., с.71-76.

¹⁷ *Akta grodzkie i ziemskie* (далі – AGZ). Lwów 1868, т.1, с.6; Розов В. *Українські грамоти*. Київ 1928, т.1, с.23-24. Див. також: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (далі ССУМ). Київ 1982, т.2, с.317.

¹⁸ Див. розділ В.П.Шушаріна у кн.: Новосельский А.П., Пашуто В.Т., Черныш Л.В., Шушарин В.П., Щапов А.Н. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва 1965, с.420-451.

специфічно юридичного змісту, а могло означати будь-якого незалежного монарха. Відомі випадки, коли того самого володаря називали *rex* або *dux*¹⁹. Сприйняття слова князь (*dux*, *princeps*, польський варіант *książe*, чеський *kniže* і т.д.) як титулу, нижчого від королівського, утвердилося в Центральній Європі внаслідок поширення на неї західноєвропейської системи титулів і засади надання королівського статусу імператорською або папською владою. Як відповідник латинського *rex* у мовах народів Центральної Європи розповсюдились слова, що їх, за найпоширенішою етимологією (є й інші), вважають похідними від імені імператора Карла Великого (лат. *Carolus*): польське *król*, чеське *král*, хорватське *kralj*, сербське *краль*, угорське *király*, і т.д. У діалектах – предках східнослов'янських мов, назва була засвоєна у повноголосній формі *король*. Це, слід гадати, могло трапитися задовго до першої фіксації слова в такій версії на письмі. Спершу в літописах королями називали винятково західних володарів. У Галицько-Волинському літописі слово “король” до коронації Данила Романовича вживалося щодо угорського монарха без пояснення, що йдеться про Угорщину: інших королів поблизу не було.

Як видно з латиномовної грамоти від 2 травня 1189 р., титул короля Галича або Галичини (*rex Galaciae*) вперше у відомих нині джерелах вжито стосовно угорського короля Бели III, який ненадовго зайняв Галич в 1189–1190 рр., хоч прибув туди для підтримки вигнаного боярами із своїх володінь останнього з Ростиславичів – Володимира Ярославича, сина Ярослава Осмомисла. Втім, на думку М. Грушевського, “одинокість документа робить сю справу не зовсім певною, тим більше, що се документ не самого короля, а єпископський”²⁰. Натомість, цілком певним і послідовним є вживання сином Бели Андрашем II, поруч з угорським королівським титулом, титулу короля Галичини і Володимирщини (*rex Galiciae et Lodomeriae*),

¹⁹ Soloviev A.V. ‘Reges’ et ‘Regnum Russiae’ au Moyen Age. *Byzantion*. Bruxelles 1966, t.36, fasc.1, pp.157, 158.

²⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905 (репринт: Київ 1992), т.2, с.449.

починаючи з січня 1206 року, коли він взяв на себе опіку над синами Романа Мстиславовича – Данилом і Васильком²¹.

Як бачимо, в титулах, привласнених угорськими королями, слово *Galicia*, раніше (і пізніше) вживане на позначення міста Галича, застосоване щодо всього краю – Галичини. Втім, і в літописі є випадок найменування “Галичем” не міста, а регіону²². Варіанти *Lodomeria*, *Ludomiria* теж вживалися і щодо міста і щодо краю (Волині). Хоронім *Галичина*, на письмі зафіксований пізно, в усному мовленні виник, очевидно, раніше, за тією самою словотвірною моделлю, що й хороніми типу *Київщина**. В наш час *Галичина* сприймається як позачасова, не пов’язана з якимсь історичним періодом назва одного з регіонів України. Утворені від того самого кореня іншомовні визначення тієї самої території (*Galicia*, *Galizien*) доцільно передавати в українських перекладах західних джерел саме як Галичина²³. Латинізована форма *Galiccia* могла виникнути під впливом назви *Galicia* (Галісія) на Іберійському півострові. Мабуть, це приклад використання в новому значенні географічних назв, відомих раніше, подібно до того, як до “русинів” застосували латинську назву кельтських рутенів (*Rutheni*).

Прибравши титул королів Галичини і Володимирщини в 1206 р., угорські королі не встановили свого панування в цих князівствах. Натомість, реально їхня влада поширилася на Галичину (але не на Володимирщину) в 1214 р., коли Андраш

²¹ Грушевський М., *Історія...*, Львів 1905, т.3 (репринт: Київ 1993), с.18; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Ed. G.Fejér (далі *CDH*). Buda 1898, т.3, с.31, 42.

²² *ГВЛ*, с.77.

* У словосполученні *Галичина могила* або *Галицинка могила*, яке знаходимо в літописі при описі подій 1208 р., *Галичина*, ймовірно, є присвійним прикметником від антропоніма *Галиця*. Варіант *Галичина могила* зафіксовано в Хлебніковському списку (*ГВЛ*, с.79), а *Галицинка могила* в Іпатіївському (*Полное собрание русских летописей*. Москва 1998, т.2, стб.722).

²³ У польській мові *Hałyczyna* стосовно періоду XIV–XVIII ст. розглядається як анахронізм (Janeczek A. *Między sobą – Polacy i Rusini na wspólnym pograniczu w XIV–XV w.. Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. Lublin 2000, s.38). Проте польська мовна практика також передбачає можливість ретроспективного вжитку пізніх хоронімів та етнонімів. Так, слово *Polska* застосовується нині і для ранньосередньовічного часу, для якого на письмі зафіксовано лише латинську версію *Polonia*.

настановив королем Галичини (*rex Galiciae*) свого малолітнього сина Коломана, якого коронацію, ймовірно, на початку 1216 р., проведено вже в Угорщині, після повернення Коломана з Галича²⁴. Його галицьке панування тривало два роки (1215–1216) і вдруге ще приблизно два (1219–1221), проте папа дозволив Коломанові користуватись королівським титулом до кінця його життя²⁵. Історія дальших спроб Угорщини закріпитись в Галичині (або навіть у Галичині і Володимирщині разом) не належить до нашої теми. Тут йдеться не про ці події як такі, а тільки про титулатуру, пов'язану з претензіями на галицький престол.

Якщо угорські королі були тільки більш або менш вдалим претендентами на владу в Галичині і їхнє панування в цьому краї було епізодичним, то Данило Романович став від часу дорогичинської коронації 1253 р. легітимним королем Галицько-Волинської держави. Не будемо зупинятись тут на висвітлених іншими авторами питаннях, зокрема таких, як політичний контекст першої відмови і пізнішої згоди Данила прийняти корону²⁶. Оскільки не збереглися документи, видані від імені Данила, не зафіксовано, як він сам титулував себе. Тому питання, чи королівський титул Данила Романовича мав в основі титулатуру угорських претендентів на галицько-володимирське королівство, остаточно не розв'язане. Важливо, однак, відзначити, що в буллах 1246–1248 рр. (тобто ще до коронації Данила) папа титулує його не галицьким, а руським королем і ставить питання про прийняття під покров св. Петра королівства Русі²⁷. Натомість Василька папа називає королем Володимира або Во-

²⁴ Font M. Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jh. *Acta Slavica Hungarica*, 1993, 38/1-2, s.30-35.

²⁵ Procházková N. Postavenie haličského kralá a slavónskeho kniežatia Kolomana z rodu Arapádovcov v uherskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13 storočia, *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*, 1998, 2 (www.geocities.com/medeaII/halic).

²⁶ Див., зокрема, останню працю з цього питання, видану з нагоди 150-річчя коронації Данила: Паславський І. *Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття*. Львів 2003.

²⁷ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*. Ed. A. Welykyj. Romae 1953, t.1, pp.33, 42.

лодимирщини²⁸. Отже, тільки у цьому випадку можна вбачати вплив угорської практики (А.Великий). У листі до великого магістра Тевтонського ордена 22 січня 1248 р. папа Інокентій IV титулує Данила королем Русі, а великого князя суздальського Олександра (Невського) – князем²⁹. Ряд авторів вважають, що папа називав Данила королем, спираючись на давню традицію папської канцелярії вважати Русь королівством, а її правителів королями. На думку Атанасія Великого, також галицький королівський титул Андрія II й Коломана пояснюється тим, що Русь вже була королівством: приєднавши Славонію, угорські королі назвали себе не королями, а князями славонськими, бо Славонія статусу королівства не мала. Той же А.Великий твердив: “Королівська гідність Данилові припадала не з нового піднесення до тієї гідності, але правом дідичення. Данило, який походив з Рюрикового роду, що володів від IX ст. Києвом, не потребував нових правних актів”³⁰. На перший погляд, пояснення переконливе. Але з ним стоїть в суперечності булла від 24 листопада Данилові – “першому руському королеві” (*excellenti viro Danieli primo regi Ruthenorum*)³¹. Доводиться визнати, що слово *rex* вживалося у той час у двох значеннях: ширше – як загальна назва достатньо потужних володарів (і звертання до них) і вужче – як юридично визначений титул легітимних, належним чином коронованих, монархів. Має свою вагу той факт, що угорські монархи внесли у свій титул хороніми Галичина й Володимирщина, але не зважились на той час найменувати себе королями Русі. Слід гадати, їм було відомо, що на королівство Русь (*regnum Russiae*) має законне право саме династія Рюриковичів.

²⁸ Грушевський М. *Історія...*, т.3, с.70-71; Великий А.Я. Проблема коронації Данила, *Корона Данила Романовича (Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ))*, т.164. Відбитка із *Записок Чина св. Василя Великого*, т.2, зош.1-2). Рим 1955, с.14-16.

²⁹ *Documenta Pontificum...*, t.1, p.40.

³⁰ Великий А.Г. Проблема коронації Данила., с.11-12.

³¹ Грушевський М. *Історія...*, т.3, с.73. Висловлений недавно погляд, що після слова *primo* слід розуміти кому і перекладати наведений зворот як “Данилові першому, королеві русинів”, непереконливий. Нумерація володарів була впроваджена пізніше істориками, а в джерелах XIII ст. не зустрічалася.

Як відомо, Данило настановив київським митрополитом Кирила, якого деякі дослідники ідентифікують з печатником Кирилом. За спостереженнями В. Водова і О.П. Толочка, у літописах називали царями князів, які привласнювали собі належне візантійським цісарям право інвеститури митрополитів³². На думку О.П. Толочка, одним з мотивів найменування літописцем Данилового батька Романа царем була демонстрація прав Данила на спадкову королівську владу³³.

Хоч сам Данило, як гадав М.Грушевський, “королівському титулу не надавав особливого значення, його оточення, видно, досить високо цінило цю відзнаку”³⁴. Те, що від часу коронації літопис послідовно називав Данила королем, засвідчує наявність при його дворі сановників і книжників, які позитивно ставилися до інновацій, пов’язаних із заходом. Королівський титул настільки злився з особою Данила, що в титулатурі його сина – “Се азъ князь Мъстислав, сынъ королевъ, внук Романов”³⁵ – сан короля вказано на тому місці, де в традиційній інтитуляційній формулі виступало ім’я батька. Для пізніших істориків королівський титул Данила мав, напевне, ще більше значення, ніж для сучасників. Автор Хроніки Львова Варфоломій Зиморович запозичив від М.Стрийковського опис коронації Данила³⁶ (яких, на думку цього автора, було дві)³⁷. У Феодосія Софоновича є окремий невеликий розділ “О приманю послов от папежа римського і о принесеню през них корони королевской і скиптера князю Даниилу і о коронованю его на крелевство

³² Толочко А.П. *Князь...*, с.135.

³³ Там само, с.138.

³⁴ Грушевський М. *Історія...*, с.73.

³⁵ *ГВЛ*, с.150 (грамота 1289 р.).

³⁶ Хомишин М.Я. В.Зиморович про питання історії Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, *Київська Русь: культура, традиції*. Львів 1982, с.112. Див. також: Зиморович Б. *Хроніка міста Львова*. Львів 2003.

³⁷ Джерелом версії про дві коронації стало неправильне зрозуміння Мацеєм Меховським інформації з рукопису Хроніки Длугоша. При праці над своїм твором цей історик первісний, об’єктивніший, опис події замінив іншим, з негативною оцінкою “відступника” Данила. Меховський вмістив обидва варіанти під різними датами, не помітивши, що перший з них викреслений. Від Меховського це запозичив М.Стрийковський, додавши від себе, що місцем коронації був Київ.

Руское”³⁸. Важливо відзначити, що український історик, який найширше використовував хроніки М. Стрийковського, щодо коронації Данила не пішов за польськими авторами, натомість досить адекватно переклав на тодішню українську книжну мову відповідний текст з літопису (який Ю.А. Мицик вважає особливою редакцією, що походить від спільного протографа Хлебниковського та Іпатіївського літописів або від оригіналу Південноруського зводу кінця XIII ст.)³⁹. Єдині істотні додатки, крім заголовку, це твердження, що Данило був предком князів Острозьких і підкреслення, що він “укоронований от своїх православных епископов, зостал всея Руси на полудню лежачей королем”⁴⁰. Отже, для Софоновича було очевидне те, що було неістотним для Данилового літописця: якщо король, то він володар конкретного королівства (“кролевство Руское” в заголовку розділу, згадка про короля “всея Руси на полудню лежачей” у підсумку цього розділу). Чогось подібного у Галицько-Волинському літописі щодо Данила не простежується.

Таким чином, нема джерел, які засвідчили б, що королівський сан Данила був сприйнятий ним самим і його оточенням як перетворення його володінь у королівство, державний статус котрого не залежатиме від титулатури володаря. Ідея королівства як постійної територіально визначеної структури не змогла реалізуватись і в наступні десятиріччя після смерті Данила і Василька, коли галицько-волинські землі було розподілено між їхніми спадкоємцями. Гадаємо, що передумови для виникнення концепції Руського королівства почали формуватись, коли за Юрія I (1301–1308) була відновлена єдність Галицько-Волинського князівства. Як відомо, процеси подолання політичної роздрібненості були характерні в цей час і для сусідніх країн. Польща була об’єднана спершу під владою Вацлава II чеського з династії Пржемисловичів, який коронувався на короля в 1301 р., і знову – цим разом надовго – під владою Владислава Локєтка, який став королем з 1320 р. У боротьбі з Вацлавом за краківський престол Локєтко отримував допомогу також від галицько-волин-

³⁸ Софонович Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх*. Підготовка тексту, передмова, комент. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. Київ 1992, с.151.

³⁹ Передмова. У кн. Софонович Ф. *Хроніка*, с.23.

⁴⁰ Там само, с.152.

ських володарів. Як показали дальші події, об'єднawчі процеси в Польщі були набагато тривкішими, ніж у галицько-волинських землях. Тим не менше, і на ці землі, особливо на їх північну і північно-західну частини, можна поширити висновок польських істориків про вплив економічного піднесення (зовнішня торгівля, зростання великих міст) і соціальних трансформацій (рух в напрямі формування станової монархії) на процес подолання політичного роздрібнення і відновлення об'єднаних держав⁴¹. Консолідації під владою Юрія I значних територій мало сприяти встановлення для них окремого митрополита. Невипадково сміливий план утворення нової митрополії реалізував єдиний, після Данила, володар, який назвав себе королем.

Не можна виключити, що королівський титул Юрій I міг прийняти з власної ініціативи: відомо, що великого князя литовського Гедиміна, про коронацію якого нема відомостей, називали “королем литвинів і русинів” (*rex Letwinorum et Ruthenorum*) або “литвинів і багатьох русинів” (*Letwinorum et multorum Ruthenorum*)*. Однак факт коронації Юрія I, а не лише його королівський сан засвідчує печатка з написом *S[igillum].Domini.Georgi.Regis.Rusie* (печатка господаря Юрія, короля Русі). Володар зображений на троні в мантиї з короною на голові та скіпетром у правій руці. З іншого боку печатки напис *S[igillum].Domini.Georgi.Ducis.Ladimerie* (печатка господаря Юрія, князя Володимирщини) та зображення вершника на коні в лицарському обладунку зі щитом у лівій руці; на щиті зображення лева⁴². Як буде показано далі, в українськомовних грамотах середини і другої половини XIV ст. слово *господар* відповідало латинському *dominus*. Ймовірно, так було вже і за правління Юрія I. Протиставлення “король Русі” – “князь Володимирщини” найприродніше витлумачити в той спосіб, що

⁴¹ Dąbrowski J. *Korona Królestwa Polskiego w XIV wieku*. Wrocław, Kraków 1956, s.66, 83; Sieradzki J. *Regnum Russiae. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. Kwartalnik Historyczny*, 1958, № 2, s.498.

* До речі, Гедимін, подібно як раніше Юрій, домігся створення православної митрополії (Віленської, яка функціонувала до 1330 р.) для підпорядкованих собі земель

⁴² *Болезлав-Юрий II, князь всей Малой Руси*. Сб. материалов и исследований. Санкт-Петербург 1907, с.241-252; Piekosiński F. *Pieczęcie polskie wieków średnich*. Kraków 1899, cz.1, s.222, nr. 386, fig. 260.

під Руссю розумілася Галичина, і що саме ця частина об'єднаної держави Юрія I мала статус королівства. Хоч печатка привішена до документа Юрія II, навряд чи мають рацію ті, що пов'язують її виникнення з ним.⁴³ Справа в тому, що Юрій II титулував себе не королем, а лише “князем” або “князем, спадкоємцем королівства”. В той же час, можна навести багато прикладів, коли монархи користувалися печатками своїх попередників. Ніяких документальних даних про коронацію Юрія I нема, не дійшли до наших днів і жодні документи з його королівської канцелярії⁴⁴. Тільки Ян Длугош повідомляє про буллу папи Климентія V, з нагадуванням “королеві русинів” (*rex Ruthenorum*), ім'я якого не вказано, про його невиконану обіцянку прийняти церковну унію*. Хоч, як пише М.Грушевський, нема певності, чи йшлося справді про Юрія і чи переговори з папою були пов'язані з його королівським титулом⁴⁵, таке припущення ймовірне.

Сини Юрія I у своїх грамотах титулюють себе князями. У спільній грамоті Андрія і Лева Юрійовичів від 9 серпня 1316 р. вони фігурують як *Dei gratia duces totius terre Russie, Galicie et Lademirie*. У двох грамотах Андрія він названий не зовсім однаково, в одній *dux Ladimirie et dominus Russie*, в іншій *Dei gratia dux ladomiriensis et dominus terre Rusie*. Як і в Юрія I, Русь тут може йти від титулатури Данила, Галичина і Володимирщина – від угорської традиції. Це, звичайно, лише гіпотеза, але цілком певно, що протиставлення “князь Володимирщини” і “господар Руської землі” натякає на різний статус Волині й Галичини. В якомусь сенсі, статус Галичини – не цілком зрозуміло чому – був вищим від статусу Волині: “галицькими” князями називали Романа й Данила також і після

⁴³ Так вважали, зокрема, А. Бельовський, Ф. Пекосінський, О. Лаппо-Данилевський і Ю. Серадзький (А. Лаппо-Данилевский. Печати последних галичско-волинских князей и их советников. *Болеслав-Юрий II*, с. 241-252). Див. про це також: Гавриленко В. *Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії*. Київ 1977, с. 89.

⁴⁴ Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV ст., *ЗНТШ*, 1996, № 231, с. 94-95.

* Була датована 1309 р. Я. Книш вважає, що її адресатом міг бути Лев Юрійович: на думку цього дослідника, він розпочав своє правління з 1308 р.

⁴⁵ Грушевський М. *Історія...*, т.3, с. 113-114.

об'єднання ними Галичини й Волині. Титул *галицького* надано трохи згодом митрополитові.

У варіанті “князь всієї Руської землі, Галичини і Володимирщини” не зовсім ясно, чи “вся Руська земля” включає Галичину і Володимирщину, чи вона тотожна лише з Галичиною. Подібні питання виникають і при інтерпретації титулів останнього володаря з династії Романовичів – Юрія II (Болеслава Тройденевича). Від нього збереглося п'ять документів, кожен з іншою титулатурою: “*Nos Georgius Dei gracia dux Russiae*”, “*Georgius Dei gracia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae*”, “*Georgius, ex dono dei natus dux et dominus Russiae*”, “*Nos Georgius dei gracia natus dux totius Russiae Minoris*”^{*}. Як здається, зміни йшли в напрямі зростання авторитету володаря: спершу князь Русі, тоді “князь Руської землі, Галичини і Володимирщини”, “уроджений князь і господар Русі”, “уроджений князь усїєї Малої Русі”. Напрошується висновок, що у цих випадках “уся Мала Русь” і “Русь” – це синоніми на позначення не тільки Галичини, а усїєї території Галицько-Волинського князівства.

Істотну еволюцію концепції влади засвідчує щойно останній акт Юрія II, виданий 20 січня 1339 р. у Володимирі – про надання вїтївства в Сяноку слuzі князя (*fideli nostro servitori*) Барткові із Сандомира. Володар Галичини й Волині називає себе тут “Божою милїстю князем і дїдичем королївства Русі” – *nos Georgius dei gracia dux et heres Regni Russie*⁴⁶. Отже те, що князь не наважився прийняти королївський титул, не вплинуло в цьому випадку на рїшення окреслити статус Русі як королївства. Це дуже важлива зміна способу осмислення співвідношення статусу володаря і статусу держави. Дотепер державу уособлював володар, князївство (“княженїє”) сприймалось як влада конкретного князя

^{*} Термін *Russia Minor* (Мала Русь) вперше зафіксований в формі *Μικρα Ρωσση* в грецькомовних документах константинопольської патріархії. В сучасній Україні поширилася думка про виникнення терміну Мала Русь за аналогією з опозицією понять “*Μικρά Έλλάς*” (корінна Греція) – “*Μεγάλη Ηελλας*” (Велика Греція, тобто грецькі колонії на Апеннінському півострові). Не відкидаючи такої можливості, треба врахувати, що істотною могла бути й аналогія між Малою Руссю і Малопольщею (*Polonia Minor*) – тодішнім ядром польського королївства. Інший погляд див.: Соловьєв А. Великая, Малая и Белая Русь. *Вопросы истории*, 1947, №7, с.24-38.

⁴⁶ *Болеслав Юрий II.*, с.76.

і, вже як щось похідне, – також як підвладні йому землі, його волость. Нагадаємо, що слово “волость” мало два значення – “влада” і “територія, на яку ця влада поширювалася”. Те, що Данило Романович і Міндаугас особисто отримали право користуватись королівським титулом, не перетворило їхніх володінь в королівства, хоча, – треба підкреслити, – було однією з передумов такої еволюції уявлень про державу. Умови для цього, повторюємо, стали сприятливішими за Юрія I, особливо ж під кінець правління Юрія II. Йдеться тут не так про оцінку статусу королівства зовнішніми чинниками, як про вплив назви на розуміння своїх прав і обов’язків місцевими елітами. Якщо чітко визначеним ставав статус держави, незалежний від політики і можливостей її конкретного володаря, це означало і вимогу лояльності не тільки до особи короля, але й до королівства-держави. Подібні зміни відбувалися, розуміється, послідовніше і в чіткішому юридичному оформленні, в ряді країн Західної і Центральної Європи, що було пов’язане, зокрема, з етапом станових монархій⁴⁷. На наш погляд, князівство Юрія II також еволюціонувало в напрямі оформлення в стану монархію, що зокрема засвідчують його правові акти, видані з участю (а не лише в присутності) верховних сановників – загальнодержавних і придворних. Більше того, грамоту 1334 р. скріплено не тільки печаткою володаря, але й печатками єпископа, судді двору та п’яти бояр, а грамоту 1335 р. – печатками двох бояр без подання їх посад, судді двору і воєвод (палатинів, лат. *palatinum*) белзького, перемиського, львівського, луцького. Луцький воєвода репрезентував Волинь, отже поняття Королівства Русі у цій грамоті включало і цю “полуотчину”. Слово (*natus*) в сенсі “природний, спадковий, уроджений”, за слушним спостереженням О. Купчинського, мало підкреслити правно-спадковий статус князя, не порушуваний зростанням ролі бояр в управлінні державою⁴⁸.

Титул, вжитий Юрієм II в акті 1339 р. – трохи більше, як за рік до його смерті – не був випадковістю. Польський хроніст

⁴⁷ Dąbrowski J. *Korona...*, s.20, Plisiecki P. *Korona królestwa. Encyclopædia Katolicka*. Lublin 2002, t.9, s.871.

⁴⁸ Купчинський О. *Із спостережень...*, с.103-104.

Янко з Чарнкова, колишній краківський підканцлер, дуже компетентний в юридичній термінології, назвав його докладно так само, пишучи про напад польського короля Казимира з великим військом на королівство Русь в 1340 р. (*Kazimirus... regnum Russiae potenter ingressus*) “після смерті ясновельможного... Юрія князя всього Руського королівства” (...*mortuo magnifico principe Kazimiro* dicto Georgio totius regni Russiae duce...*)⁴⁹ Натомість швейцарський хроніст Іоан Вінтертурський (який, до речі, називав королями також Андрія і Лева II Юрійовичів) згадував, маючи на увазі Юрія II, короля русинів (*rex Ruthenorum*). Слід гадати, що цей хроніст, пишучи на підставі розповіді одного з Казимирових воїнів, навів титул, як його сприймали ті, хто не володів юридичними тонкощами настільки, як Янко з Чарнкова.

Припущення деяких польських істориків, що в 1338 р. на з'їзді у Вишеграді Юрій II запевнив Казимирові право на свій престол у випадку своєї смерті без чоловічого нащадка⁵⁰, не мають джерельних підстав. Похід 1340 р. був короточасним набігом, під час якого Казимир прихопив скарбницю галицько-волинських князів, після чого – за словами того ж Янка з Чарнкова – “повернувся до себе” (*ad propria*). Як видно з тодішньої титулатури польського короля, в наступні роки підпорядкування Галичини його владі не відбулося. Тим не менше, Польське історичне товариство планувало провести черговий з'їзд польських істориків у Львові в 1940 р. для

* Тут в оригіналі описка. Пишучи перед тим про короля Казимира, Янко механічно міг поставити це ім'я замість Болеслав. Напевне, під кінець правління Юрія II його первісне ім'я не було широко вживаним.

⁴⁹ *Monumenta Poloniae Historica*, Lwów 1872, t.2, p.620-621.

⁵⁰ Wyrozumski J. “Polska – Węgry i sprawa Rusi Halicko-Włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego”. *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*. Toruń 1997, s.118.

* Найменування Галичини “Червенською землею” давало змогу поширювати на весь цей регіон джерельну звістку про належність “ляхам” напередодні Володимирового походу 981 року Червена і Червенських градів. Насправді ж, Червенські гради обіймали частину теренів землі, пізніше названої Холмською. Тій же меті служило перенесення в давнину пізнішого книжного словосполучення “Червона Русь” і ідентифікація Червоної Русі з “Червенською”. Див.: Исаевич Я.Д. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь. У кн.: Исаевич Я.Д. *Україна давня і нова*. Львів 1996, с.78.

відзначення 600-річчя приєднання “Червенської землі” (під якою мали на увазі Галичину*) – до Польської держави.

Дмитро Детько, який правив у Галицькій землі з 1340 р., не вживав ні князівського, ні, тим більше, королівського титулу. Сам себе він називав *provisor seu capitaneus terrae Russie*, угорський король Людовик адресував лист до нього *fideli suo viro magnifico comiti Dechk capitaneo Ruthenorum*⁵¹. До нашої теми не належить вияснення, чи Детько був залежним від Людовика, чи, швидше, від Дмитра-Любарта волинського. Напевне, скромність титулу Детька пов’язана з необхідністю лавірувати між сильнішими сусідами, щоб зберегти якийсь ступінь самостійності. Після смерті Дмитра Детька (не раніше травня 1344 р.) у Галичині, ймовірно, встановилася влада Дмитра-Любарта, який мав підстави вважати себе легітимним спадкоємцем галицько-волинських князів. Щойно 1349 р. Казимир, за словами Янка з Чарнкова, рушив на Галичину “з великим військом, зайняв усю землю з містами й замками, залишивши Любартові лише Луцьк і околиці”⁵². Проте, в наступні роки Любарт робив більш або менш успішні походи в Галичину. Непевний щодо можливості втримати її власними силами, Казимир звернувся до свого племінника, угорського короля Людовика, виплатив йому 100 тис. флоринів і зобов’язався, що після смерті Казимира Руське королівство має перейти до Угорщини; поки що це королівство Людовик віддавав Казимиру “у довічне володіння”.

Цілком зрозуміло, що Угорщина не була зацікавлена, щоб Галицько-Волинська земля влилася в Польське королівство як його інтегральна частина (“земля”). Тому в угорських документах послідовно вживалися терміни, які підкреслювали окремішність і суверенність краю: “королівство Русі” (*regnum Russiae*) або “королівство русинів” (*regnum Ruthenorum*)⁵³. Так, угодою 1350 р. Угорщина зобов’язувалася допомагати Польщі проти хрестоносців та інших ворогів у справах, що стосувалися

⁵¹ Грушевський М. *Історія...*, т.4, с.29; Болеслав Юрпій II., с.79.

⁵² Грушевський М. *Історія...*, т.4, с.29; Abraham W. *Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*. Lwów 1908, s.8; Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa 1925, s.122-133.

⁵³ Wyrozumski J. *Kazimierz Wielki*. Wrocław, Warszawa 1982, s.85.

королівства Русі (*super factis duntaxat regni Ruscie*)⁵⁴. В акті 1351 р. йшлося про те, що королівство Русь лежить поблизу меж Волині (*prope metas Volchyniae*), натомість в акті 1352 р. відзначалося, що Белз входить до Руського королівства⁵⁵. У 1355 р. згадувався борг польського короля у зв'язку зі справами в королівстві русинів (*occasione regni Ruthenorum*). В документі 1361 р. для кошицьких купців фігурували “іноземні купці з королівств Польщі і Русі та їхніх провінцій, які приходять до нашого королівства Угорщини”⁵⁶.

Документи 1351 і 1352 рр. важливі тим, що засвідчують дальше закріплення поняття “Королівство Русь” за Галичиною. Нагадаємо, що напис на печатці Юрія I природно розуміти таким чином, що Русь – це королівство, а Волинь – князівство. У грамотах Андрія Юрійовича те саме протиставлення: він князь Володимирщини і господар (*dominus*)* Руської землі. Але у ранішій спільній грамоті Андрія і його брата Лева титул “князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирщини” можна тлумачити як включення в Русь і Володимирщини. Такий же зміст понять “Русь”, “Руська земля”, “Мала Русь” і “Руське королівство” у грамотах Юрія II. Хоч після 1340 р. розійшлися історичні долі Волині (якою з 1340 р. стабільно правив безпосередньо Любарт-Дмитро Гедимінович) і Галичини (яка переходила з рук до рук), і Любарт волинський, і Казимир польський, і Людовик угорський після 1349 р. вели боротьбу за всі галицько-волинські землі. Але, за оцінкою М. Грушевського, сили були нерівними, і Галичина вже від 1349 р. була втрачена для Любарта⁵⁷. Оскільки він був і залишився князем Волині, “Руським королівством”, за яке змагались Угорщина й Польща, стала винятково Галичина, разом з Белзькою і Холмською землями. Це й зафіксувала згадана грамота 1350 р. про те, що Волинь – за межами королівства. Втім, випадки зарахування Володимирщини до Русі траплялися

⁵⁴ Sieradzki J. *Regnum...*, s.504.

⁵⁵ Там само; Грушевський М. З облоги Белза, *ЗНТШ*, 1906, т.73, с.158.

⁵⁶ Dogiel M. *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*. Vilnae 1758, t.1, 37; Balzer O. *Królestwo Polskie 1295–1370*. Львів 1919, t.2, s.488.

* Як буде далі висвітлено у цій статті, латинське *dominus* вживалося як відповідник українського *господар*.

⁵⁷ Грушевський М. *Історія...*, т.4, с.62.

й пізніше. Так, Ян Длугош писав про Юрія II як про “князя Русі, тобто львівського і володимирського” (*duce Russiae, videlicet Leopolis et Wladimirensi*). До речі, Львівське королівство (*Regno de Leon*) згадане в іспаномовній “Книзі знань”^{*}. З другого боку, встановлення Галицької православної митрополії, а потім Галицької католицької архієпископії, відбивало традиційні уявлення про Галич як центр Галичини-Русі.

Очевидно, саме у вужчому значенні термін “королівство Русь” трапляється в польських документах 1350–1358 рр. Ряд польських істориків (корифей польської історіографії Освальд Бальцер, Генрик Пашкевич, Ян Домбровський) вважали, що вживання у Польщі термінів *rex Russiae* і *regnum Russiae* було випадковим, з’явилося лише під угорським впливом і не дає підстав для якихось істотних висновків про політико-правовий статус Галичини під владою Польщі⁵⁸. Інший погляд обґрунтував Юзеф Серадзький у вже цитованій спеціальній розвідці про поняття *Regnum Russiae* і в монографії про Польську державу в XIV ст.⁵⁹ Ті випадки, коли король Казимир після приєднання до своїх володінь Галичини і далі називав її “королівством Русі”, а себе титулував не лише королем Польщі, а й королем Русі, цей історик пояснює невирішеністю на той час питання про статус новоздобутого краю. Ймовірно, Казимир вважав вигіднішою персональну унію двох рівнорядних королівств – Польщі і Русі. Це розширювало б можливості монарха: Руссю він міг би правити більш самовладно, а в Польщі його компетенції на той час були вже обмежені необхідністю рахуватися з магнатами. Досить швидко, однак, перемогла тенденція до інкорпорації – беззастережного включення Руської землі (*terra Russiae*) до Польського королівства, куди вже входили й інші землі (*terrae*). На наш погляд, Казимир міг прийняти в цьому питанні точку

* Див. про це: Книш Я. Львівське королівство. *Ратуша*. Львів 2003, №129, с.10. Повніше ця проблема висвітлена у статті: Книш Я. Держава Романовичів за короля Юрія і виникнення Галицької митрополії. *Княжа доба: історія і культура* (друкується).

⁵⁸ Balzer O. *Królestwo Polskie...*, t.2. Lwów 1919, s.489, 490; Paszkiewicz H. *Polityka ruska...*, s.15, 148, 151-152; Dąbrowski J. *Korona...*, s.95.

⁵⁹ Sieradzki J. *Regnum...*, s.497-510; Idem. *Polska wieku XIV*. Warszawa 1959, s.29-30, 126-127.

зору групи впливових малопольських магнатів також і тому, що не мав нащадків і був зацікавлений у відстоюванні магнатами єдності держави після його смерті, коли трон мав перейти – на підставі вже згадуваної угоди з 1350 р. – до угорського короля Людовика Анжуйського.

Полемізуючи з Ю.Сєрадзьким, Ян Башкевич висловив думку, що тенденції до персональної унії королівств Польщі й Русі, хоча й існували, були дуже слабкими порівняно з інкорпораційними тенденціями⁶⁰. Втім, в контексті цієї статті істотне не співвідношення сил прибічників різних вирішень, а сам факт існування традиції вважати Русь окремим королівством. У цьому плані поруч з численними актами Казимира III, де “Руська земля” фігурує в переліках князівств і земель, які входять до королівства Польщі, важливі саме ті його документи, де Русь – не складова частина Польщі, а окрема земля чи королівство. По-перше, це українськомовні грамоти, в яких Казимир виступає як “король... краковский і куявский, господар руско҃ земли” (після 1349 р.)⁶¹ або, де його згадано як “великого короля краковского... і господаря Руско҃ земли” (1351). Далі, акт від 22 серпня 1352 р. про те, що “ніякий суд згаданого королівства Русі не має судити кметів і поселенців села Малі Винники”⁶² (в оригіналі *Maly Wzupuk* – йдеться про Виннички поблизу львівського приміського села Винників). У п’ятих актах 1350-1358 рр. Казимир має титул *rex Poloniae et(ac) Russiae*, акт 1354 р. містить зворот “... *pro communi bono regni nostri Poloniae et terre Russiae*”⁶³. Особливої уваги заслуговує лист Казимира III до константинопольського патріарха Філофея Коккіна, датований часом бл. 1370 р. Звертаючись до православного патріарха, Казимир поштиво називав себе його сином: “від сина твого короля Землі

⁶⁰ Baszkiewicz J. Polska czasów Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*, 1960, №1, s.171.

⁶¹ *Грамоти XIV ст.*, с.27.

⁶² Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Санкт-Петербург 1893, т.1, с.563; *AGZ*. 1870, t.2, nr. 1, s.3

⁶³ Перелік публікацій цих актів: Sieradzki J. *Regnum...*, s.501; Balzer O. *Op. cit.*, 2, s.489, 493, 495.

Ляхів і Малої Русі” (*Мікра Росіа*)⁶⁴. Як вже згадувалось, Малою Руссю (*Russia Minor*) свою державу називав і Юрій II.

Прагнення Казимира III бути королем не одного, а двох порівняльних за статусом королівств засвідчує і геральдичний суперекслібрис на рукописі коментарів св. Августина до Івана Євангеліста, що його свого часу Ян Длугош заповів монастиреві павлінів на Скалці у Кракові; пізніше цей манускрипт опинився в Російській імператорській публічній бібліотеці (тепер Російська національна бібліотека) у Санкт-Петербурзі, був у міжвоєнний час повернений у Польщу і загинув у роки війни у Варшаві*. В оточенні орнаментики на обкладинці рукопису повторюються орел (герб Польщі), лев (герб Галицької Русі) і літера “К” (*Kazimirus*)⁶⁵. Літера *K* й зображення лева фігурують і на монетах, що їх Казимир карбував спеціально для Руського королівства. На аверсі монети напис *Moneta d[omi]ni Russiae*, на звороті *Moneta Regis Poloniae*⁶⁶. Як добре відомо, карбування окремої монети дуже часто впливає з мотивів престижу, прагнення заявити про статус монарха як володаря окремого політичного утворення⁶⁷. Якщо б Казимирові вдався задум реалізувати персональну унію Польщі з Руссю, то, стисло кажучи, на Русі він був би не третім, а першим Казимиром.

Після смерті Казимира (1370) Галичина, згідно з угодою 1350 року, перейшла під владу угорського короля Людовика Анжуйського. Щоправда, Людовик одночасно став королем Польщі, проте “Руське королівство” вважав окремим державним утворенням, з’єднаним персональною унією з іншими

⁶⁴ В тексті слово Русь (*Rosia*) вживається як синонім Малої Русі (*Мікра Росіа*), а її володарі, спорідненість з якими Казимир підкреслює, названі королями. Див.: *Monumenta Poloniae Historica*, t.2, p.616-627; *Acta Patriarchatus Constantinopolitensis*, ed. Miklosich et Müller. Vindobonae 1860, t.1, p.577.

* Дякую М.М. Ніколаєву (Російська національна бібліотека) за інформацію про долю рукопису.

⁶⁵ Копера Ф. *Opis oprawy na książce XIV w. z biblioteki Długosza. Sprawozdania Komisji do badań nad historią sztuki w Polsce*, 1902, №7, s.XXXVI-XXXVII. У Петербурзі рукопис мав шифр Lat.F.v.1, N58.

⁶⁶ Котляр М.Ф. *Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження*. Київ 1968, с.59-64.

⁶⁷ Там само, с.59-64.

володіннями угорської династії⁶⁸. В 1372 р. Людовик передав Галичину своєму родичеві палатинові Володиславові, онімеченому князеві Опольського князівства в Сілезії, який раніше був на службі в імператора Карла IV. Володислав Опольський вважався васалом угорського короля, проте титулував себе “господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержцем”, також папа адресував свої листи як “князеві Опольському і володареві Русі” (*duci Opuliensi et principi Rusciae*)⁶⁹. Доказом тенденції Володислава маніфестувати окремішність Русі було карбування ним монети з гербом Львова і Галичини – левом⁷⁰. В 1377 р. в результаті походу Людовика на холмсько-белзького князя Юрія Наримунтовича, який був піддався Литві бл. 1370 р., влада Володислава поширилася також на територію Холмщини. Однак незабаром, признавши Володислава Опольського своїм намісником в Польщі, Людовик вважав необхідним замінити йому Галичину на Добжинську землю в Польщі, щоб уникнути об’єднання в одних руках правління Польським і Руським (Галицьким) королівствами. Тому з 1379 до 1385 р. Галицька земля й Холмщина управлялися безпосередньо угорськими урядовцями, причому найменування Руське королівство зберігалось. Лише в 1385 р., вже після смерті Людовика, ця земля знову перейшла в “довічне володіння” Володислава Опольського, а в 1387 р. вона була захоплена Польщею із застосуванням зброї. Ослаблена Угорщина обмежилася лише дипломатичними протестами. За польсько-угорськими угодами 1412, 1415 і 1423 рр., остаточне вирішення питання про Галичину відкладалось на майбутнє⁷¹. В одному з листів польський король Владислав Ягайло заявляв, що вважає обов’язком повернути спірні землі Угорщині у встановлений угодами термін⁷², однак згодом ці обіцянки були забуті, і Галичина залишилася під польською владою, хоч угорські

⁶⁸ Puttkamer E. Die polnisch-hungarische Grenze im Mittelalter. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. München 1956, s.384.

⁶⁹ *Documenta Pontificum Romanorum...*, t.1, p.93-94.

⁷⁰ Котляр М. *Галицька Русь...*, с.59-63.

⁷¹ Matijów J. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien. *Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Jahr*; 1886, s.28-30.

⁷² Raczyński E. *Kodeks dyplomatyczny Litwy*. Wrocław 1845, s.373-374.

королі продовжували титулувати себе “королями Галичини і Володимирщини”.

Після першого поділу Польщі австрійська монархія штучно об’єднала зайняті нею українські землі з південною частиною польських воєводств в окремий коронний край – так зване королівство Галичини (“Галіції”) і Володимирщини (“Лодомерії”) із столицею у Львові. Українською мовою цю провінцію до 1918 р. називали Галичиною, а українську її частину – Східною Галичиною. В наш час під Галичиною розуміють історичний регіон України, але в працях, що стосуються часу імперії Габсбургів розрізняють провінцію Галичину (*Galizien, Galicja*) (яка неофіційно ділилася на Східну і Західну Галичину) від географічної назви Галичина (“Східна Галичина” за термінологією XIX – початку XX ст.). Не маючи серйозніших аргументів для виправдання територіальних придбань, австрійський уряд покликався на свої “історичні права” на ці землі саме на тій підставі, що угорські королі, спадкоємицею яких себе вважала монархія Габсбургів, з XIII ст. титулували себе королями Галичини і Володимирщини⁷³.

Оцінюючи напрям змін політичної термінології в Галицько-Волинському князівстві, можемо ствердити наявність в його устрої впродовж XIII ст. тенденцій до поєднання інституцій місцевого походження і запозичень із Заходу, причому перші, як здається, переважали⁷⁴. У першій половині XIV ст. намітилась певна зміна політичного устрою, аналогічна до змін у державах Центральної Європи: “королівство” починає усвідомлюватись як суб’єкт міжнародного права, а не як проста проекція патримоніальних прав короля. Проте дальшу еволюцію князівства було перервано. 1349–1387 рр. – перехідний період, коли правителі-іноземці використовували у своїх цілях концепцію Руського королівства, що почала формуватися ще за останніх Романовичів. Після 1387 р. традиції Руського

⁷³ Desewffy A. *De jure Hungaricae Coronae in terris Russiae Rubrae*. Pestini 1831; Engel Ch. *Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung und Vertheidigung der Oesterreichisch-Ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche*. Wien 1792, t.1.

⁷⁴ Исаевич Я. Культура Галицко-Волынской Руси. *Вопросы истории*, 1973, №1, с.92-107.

королівства сприяли збереженню елементів окремішності регіону, який до нього раніше входив. Врешті, “Королівство Галичини й Володимирщини” в офіційній титулатурі монархів з династії Габсбургів – приклад використання давніх титулів для обґрунтування експансії, що була здійснена в інших умовах. У наш час нагадування про королівський сан Данила зайняло певне місце в аргументації тези про важливість західного компонента українських історичних традицій.

II

Цікавим прикладом міграції титулатури володарів у Східній Європі є історія поширення титулу *господар*: з Галичини до Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ) і Молдови, а врешті до Росії, де *господар* і *господарство* трансформувалися в *государь* і *государство*. Як це сталося, докладно висвітлено в праці угорського славіста Андраша Золтана, присвяченій впливові “західноруської” (українсько-білоруської) актової мови Великого князівства Литовського на російську актову мову Великого князівства Московського. Філігранний філологічний аналіз, врахування історичного контексту мовних явищ і вичерпне використання писемних джерел забезпечують переконливість висновкам дослідника⁷⁵.

Як вже вказувалося, в латиномовних грамотах останніх галицько-волинських князів, виступає титул *dominus Russiae*: “*Andreas Dei gratia dux Ladomiriae et dominus Russiae*” (1320) “*Georgius ... ex dono Dei natus dux et dominus Russiae*”⁷⁶ (1334). Аналогічний титул привласнює собі король Казимир III, приєднавши до своїх володінь Галицьке князівство: “*nos Casimirus dei gratia rex Poloniae dominusque terre Russie*” (1349)⁷⁷. Важливо, що в майже одночасній з цією грамотою

⁷⁵ Золтан А. *Западнорусско-великорусские языковые контакты в области лексики в XV в. (К вопросу о западной традиции в деловой письменности Московской Руси)*. Автореферат дис. на соиск. степени канд. ист. наук. Московский гос. ун-т, 1984; Його ж. К предыстории русского *государь*. *Acta Slavica Hungarica*, 1983, № 29, s. 71-110 (передруковано в кн.: *Из истории русской культуры*. Москва 2002, т. 2, кн. 1, с. 554-590). Подальший виклад ґрунтується на цих працях з мінімальними покликами на конкретні сторінки; подано лише посилання на деякі з використаних А.Золтаном публікацій джерел.

⁷⁶ *Болеслав-Юрій II.*, с. 150-153

⁷⁷ *Там само*, с. 80.

українськомовній грамоті титулові *dominus* відповідає титул *господар*: “А се я король Казимир краковѣский и куявский и господарь рускоѣ землѣ” (після 1349)⁷⁸. Участь в укладанні тексту українськомовних грамот польського короля писарів з колишньої канцелярії Юрія засвідчує те, що від латинських вони відрізняються формуляром. Зокрема, вжита щодо Казимира початкова формула “А се я” відповідає формулі “Се аз”, знаній вже з 1130 р. і наявній, зокрема, у безсумнівно автентичних грамотах у складі Галицько-Волинського літопису*. Як обережно висловлюється А.Золтан, ймовірно, титул *господар* стосовно монарха міг виникнути не в канцелярії Казимира III, а раніше, в канцелярії галицько-волинських князів, з якої і перейшов у канцелярську практику при дворі Казимира III⁷⁹. Всі три відомі українські грамоти Казимира вийшли з-під пера однієї особи, яка продовжувала в краківській королівській канцелярії навики, здобуті в канцелярії останніх галицько-волинських князів⁸⁰. Титул “господар Руської землі” вживав Володислав Опольський, який був володарем Галичини на правах васала угорського короля: “бжыєю мл(с)тью. Мы князь Володиславъ Ополскоѣ земли и Рускоѣ землѣ, господарь и дѣдичь вѣчныи землям тѣм самодержець”⁸¹. Ставши одночасно великим князем Литовським і королем польським, Владислав Ягайло, титулував себе “король польський, литовський і руський, інших земель господар” (*rex Poloniae Lithuaniae, Russiae et aliarum plurimarum terrarum dominus*). Таким чином, як вказує той же А.Золтан, “вживання слова *господар* як відповідника латинського *dominus* у титулатурі литовських князів є одним з галицьких за походженням елементів, які перейшли в ділову мову ВКЛ внаслідок об’єднання литовської канцелярії з польською за Ягайла. Такий шлях розповсюдження титулу *господар* точно

⁷⁸ *Грамоти XIV ст...*, с. 27.

* Така формула виникла під впливом формуляра візантійських приватних актів. Див.: Золтан А. Се азъ... К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот. *Russian Linguistics*, 1987, №11, pp.179-186.

⁷⁹ Золтан А. К предыстории..., с. 78.

⁸⁰ Там само, с. 76. Пор. Kuraszkiewicz W. *Gramoty halicko-wołyńskie. Studium językowe*, Kraków 1934, s. 5.

⁸¹ *Грамоти XIV ст...*, с. 59.

збігається із загальним напрямом розвитку західноруської ділової мови, біля джерел якої бачимо саме південноукраїнський говір, а не [...] один з білоруських; риси білоруської мови здобувають перевагу у великокнязівських грамотах лише під кінець XV ст.⁸² Також у титулатурі господарів Молдови *господар* є українізмом, запозиченим з Галичини. А. Золтан наводить і приклади вживання цього слова в удільних князівствах на теренах України й Білорусії. В кінці XIV ст. це слово у ВКЛ виступало як титул володаря цього князівства, а також і в загальному значенні “монарх, верховний володар” держави чи автономного утворення.

У московській діловій мові слово *господарь* в політичному сенсі зафіксовано з 30-х рр. XV ст., а в офіційну титулатуру московських великих князів почало входити з кінця 40-х рр. XV ст. (напис “осподарь земли русской” на монетах Дмитрія Шем'яки, до 1447 р.)⁸³. У другій половині XV ст. вживав таку титулатуру великий князь тверський, а як колективний титул – Великий Новгород. Великими князями московськими самовизначення “господар” було прийняте за зразком великих князів литовських; оскільки ініціатива щодо цього належала православній ієрархії, то “господар” у значенні “верховний правитель” могло сприйматись як церковнослов'янizm⁸⁴. Отже і тут мотивація, про яку вже йшлося: престижне те, що має чуже походження. Було запозичено титул володарів іншої держави, а слово спершу сприймалося не як розмовне, а як елемент “високого стилю”. До речі, форма “осподарь”, яка є на монетах Івана Грозного, а також зафіксована іноземними відвідувачами Москви транскрипція *hospodar* можуть засвідчувати, що спершу і в Москві слово вимовляли так, як у Великому князівстві Литовському – з “h”, а не з “g”. В цьому можна вбачати аналогію до “освіченої” вимови слова “бог” з кінцевим “h” для виокремлення його з орфоепічної системи повсякденного, буденного мовлення.

До титулатури великих князів московських, починаючи з Івана III, увійшло і словосполучення *отчич и дѣдич*. Слово

⁸² Золтан А. К. *предыстории...*, с. 87.

⁸³ Там само, с. 94.

⁸⁴ Там само, с.96.

дѣдич зафіксоване під 1190 р. у Київському літописі при описі галицьких подій, слово *отчич* у Галицько-Волинському літописі під 1208 р. А. Золтан висловив досить правдоподібне припущення, що тавтологічний вислів “отчич и дѣдич” виник внаслідок тлумачення прийнятого з польської мови слова *дѣдич* власне староукраїнським словом *отчич*⁸⁵. На наш погляд, форма *отчич* і *дідич* як відповідник латинського *haeres* генетично могла бути пов’язана із звичаєм вказувати у врочистих випадках не лише ім’я батька, але й ім’я діда: *Я, князь Володимир, син Василька, внук Романов*⁸⁶. Якщо так, то слово *дідич* функціонувало не в сенсі польського *dziedzic* (спадкоємець взагалі), а в ймовірному первісному значенні – внук, спадкоємець діда. Так чи інакше, в московській титулатурі *отчич* и *дѣдич*, як і *государь*, було запозиченням з іншої мовної системи. На російському ґрунті *господарь* трансформувалося в *государь*, спершу в розмовній мові, а потім і на письмі. Очевидно, це трапилося наприкінці XVI – на початку XVII ст.; хронологію зміни важко уточнити у зв’язку з поширеністю скорочених написань “гѣдрь” (в багатьох російських публікаціях вони безпідставно передані як “государь”). У російській мові слово *государь* (<*господар*) досить швидко стало вживатися не тільки як титул правителя, але й як поширена форма ввічливого звертання.

Своє дослідження про долю титулу *господар* > *государь*, А. Золтан завершує висновком про походження російського *государство* (<*господарство*) від західноруського *господарство* – відповідника польського *państwo* і латинських слів *dominium* і *dominatio**. Отже, російське *государство* в остаточному підсумку є семантичним латинізмом (сприйнятим через ВКЛ і Польщу), в той час як українське *держава* (російське *держава* з іншим відтінком значення) і білоруське *дзяржава* – семантичними грецизмами, – вони утворені за тією ж моделлю, що грецьке

⁸⁵ Там само, с. 97; Золтан А. *Из истории русской лексики*. Будапешт 1987, с. 48. Приклади вживання *отчич* и *дѣдич* або *дѣдич* и *отчич* у значенні “спадкоємець взагалі”, *ССУМ*, т. 1, с. 336, т. 2, с. 112.

⁸⁶ *ГВЛ*, с. 142.

* Варто відзначити, що *господарство* в значенні держави зустрічається в документах Богдана Хмельницького. Див.: Крип’якевич І. Нарис методики історичних досліджень. *Український історичний журнал*, 1967, №7, с. 122.

кратос⁸⁷. Додамо, вслід за Г. Штеклем, що це слово в мовах усіх православних слов'янських народів, крім російської, утворено від того самого кореня *держ*⁸⁸.

Врешті, спроба загального підсумку. До Галицько-Волинського князівства титул *король* прийшов зі заходу – в широкому розумінні слова. Також поширення титулу *господар* з Галичини до Великого князівства Литовського і далі до Молдови й Москви було рухом із заходу на схід. Наскільки сприйняття нової титулатури монархів було пов'язано із змінами функціонування державних структур – це питання вимагає розгляду в кожному окремому випадку.

⁸⁷ Золтан А. К предыстории..., с. 107-108; Його ж. *Из истории...*, с.43.

⁸⁸ Stöckl, *op. cit.*, S.118. Приклади вживання слова *державна* у різних значеннях в україномовних пам'ятках XIV–XVII ст. див. ССУМ, т.1, с.295; *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Львів 2000, вип.7, с.236.